

KENDE PÉTER

A forradalom és a forradalom fejlődésének okai

Az 1956-os forradalom történetével kapcsolatban több fontos kérdést is fel lehet tenni. Tisztázni érdemes a következőket: Hogyan is kezdődött a forradalom? Miként alakult a győzelemtől a vereségig vezető út dinamikája? Kinek a felkelése, milyen forradalom volt '56? Miért éppen Magyarországon került sor forradalomra? Mit hozott a világnak '56? Győzhetett volna a felkelt Magyarország? Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? És végül: mi lett '56-ból, mi lesz belőle?¹

Ez az írás először annak vizsgálatára vállalkozik, hogy miként kerülhetett sor népforradalomra egy totalitárius állomban, hogy a szovjet birodalmi rendszeren belül miért csupán egyetlen országban volt igazi forradalom – és miért éppen Magyarországon. Másodszor azt mutatja be, miként alakult a forradalom dinamikája és ebben milyen szerepe volt Nagy Imrének.

A forradalom okai. Miért éppen Magyarországon?

Forradalmon nem egyszerűen néplázadást vagy politikai forrongást értek, hanem olyan, az egész politikai közösségre kiterjedő politikai mozgást, amely a fennálló politikai rendszert megdönti és valami mással helyettesíti. A szovjet uralmi rendszeren belül – a kezdetektől egészen 1989-ig, tehát háromnegyed évszázad alatt – erre csak Magyarországon került sor. Helyi jellegű lázongások persze sok helyütt voltak, egyesek ezek közül a szovjet rendszer történetébe is beíródtak – mint például a

¹ Ezeket a kérdéseket tárgyalom részletesen legújabb könyvemben: *Eltékozolt forradalom?* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.

kronstadti matrózlázadás, vagy az 1953. júniusi kelet-németországi munkásfelkelés –, de forradalommá egyik sem tudott kifejlődni. 1968-ban a cseh és a szlovák társadalom ugyan kifejezésre juttatta a kommunista rendszerrel szembeni elégedetlenségét, de ez csak egy konszenzuális reformprogramhoz vezetett, forradalminak mondható kitérésig nem. Lengyelországban ugyan több forradalmi fellángolásra is sor került (a legnevezetesebb kettő ezek közül az 1956. évi politikai válság, majd a 24 évvel később Gdańskban kezdődő és onnan az egész országra kiterjedő munkabeszüntetési és társadalmi önszerveződési mozgalom), de egyikből sem alakult ki olyan teljes értékű forradalom, mint amilyen a magyar ötvenhat volt.

A szovjet uralomnak alávetett országok és népek eltérő magatartása közötti különbség egy eddig többnyire figyelmen kívül hagyott tényre irányítja rá a figyelmet. Történelmi olvasmányainkból is tudhatjuk, hogy *nem minden elnyomás „szül” forradalmat*. Ennélfogva nem jutunk előre az oknyomozásban, ha pusztán abból indulunk ki, hogy 1956 előtt mi volt „vérlezítő”, mi volt „elviselhetetlen” a magyar néptömegek számára. Hiszen 1956 előtt (olykor még utána is) ugyanilyen, sok esetben még ennél is elviselhetetlenebb állapotok állottak fenn Romániában, Jugoszláviában, Bulgáriában stb. – egészen 1989-ig mégsem eredményeztek forradalmat. Az 1917-es forradalmak és a polgárháború után a lassan konszolidálódó Szovjet-Oroszországban (Szovjetunióban) ugyanezek az elfogadhatatlan állapotok több mint hatvan éven keresztül tartottak, mégsem vezettek újabb forradalomhoz. Azt a helyzetet tehát, amely Magyarországot és a kelet-európai szovjet blokk államait 1948 és 1956 között jellemezte (például a külső diktátum, a nem kommunista politikai erők felszámolása, a gazdaság brutális átállítása egy központosított, alapjában véve háborús gazdálkodásra, a szellemi élet ideológiai béklyóba fogása, a társadalom túlnyomó többségének terror eszközközkel való megfélemlítése), tekinthetjük ugyan a magyar robbanás előzményének, *elégséges okának* azonban aligha.

A magyar forradalom kiváltó okairól szóló irodalomban gyakran esik szó a magyarországi terror különleges méreteiről, a helyi pártvezetők otromba túlbuzgóságáról, a sztálinista gazdaságpolitika különlegesen nagyméretű kudarcairól – ám ezt az állítólagos oksági kapcsolatot kétségbe vonhatjuk. Nem igaz ugyanis, hogy a magyarországi gazdaságpolitika kudarcosabb volt, mint ugyanebben az időben a bolgár, a román, a lengyel, az albán vagy (ameddig sztálinista csapásokon haladt) a jugoszláv. Nem igaz az sem, hogy Magyarországon a rendőrterror nagyobb rétegeket sújtott, mint a felsorolt országokban. Az ideológiai alapú „felbőszítés”

jellege sem volt más a Baltikumtól az Adriáig húzódó világ többi országában, mint nálunk. Ezen a csapáson tehát nem érdemes elindulni.

Kínálkozik azonban két másik megközelítési mód, amelyek – ha teljes választ a „miért éppen Magyarországon?” kérdésre nem szolgáltatnak is – közelebb visznek a magyarázathoz. Ezek közül az egyik szerint a kiindulópont a magyarországi sztálinista rendszer 1953 utáni megrendülése, a másik szerint Magyarország 1945 utáni „nemzeti” helyzete. Kezdjük az utóbbival!

Első látásra úgy tűnhet: Kelet-Közép-Európa országai az 1945-től kezdve meginduló szovjetizálás hatása alatt nagyon hasonló helyzetbe kerültek, függetlenül attól, hogy a győztesek vagy a vesztesek oldalán kerültek-e ki a hitleri Németország ellen folytatott háborúból. Ezzel szemben Magyarország kivételével valamennyi kelet-európai ország *kapott* is valamit: Románia Észak-Erdélyt, Lengyelország a Német Birodalomról leszakított új, nyugati területeket, Bulgária a Romániától átcsatolt Dél-Dobruzsát és így tovább. Ha eltekintünk magától Németországtól, akkor Magyarország volt az 1944 utáni, előbb fegyveresen kiharcolt, majd a fegyverszüneti megállapodásokban rögzített, végül az 1947. évi párizsi békeszerződésekben szentesített új-régi területi rend egyetlen abszolút vesztese. A háború után beköszöntő új világ *magyar* olvasatban tehát a nemzeti megalázás korszaka, s ezt az érzést a szovjet rend és függőség – a térség népeinek közös sorsa – csak elmélyítette. Ezt azért érdemes aláhúzni, mert e megaláztatás elleni lázadás az 1956-os magyar forradalomnak nyilvánvalóan az egyik legfontosabb – ha nem is egyetlen – tartalma volt.²

Néhány hangsúlyos szó kívánczik ide a szovjet hadsereg 1956. évi jelenlétéről. Magyarország katonai megszállásának, mint tudjuk, elvben véget kellett volna érnie 1947-ben, a békeszerződés aláírásával. A Szovjetunió azonban az Ausztriát megszálló hatalmak egyikeként jogot formált arra, hogy hadtápbiztosítás címén két országban – Magyarországon és Romániában – továbbra is tartson csapatokat. Mindamellett az osztrák államszerződés 1955-ös megkötésével ennek az állapotnak el kellett volna múlnia. Ekkor találta ki a szovjet kormány azt a nemzetközi jogi konstrukciót (a Varsói Szerződést), amely lehetővé tette számára megszálló csapatok állomásoztatását a tábor bármely országában, amelynek kormánya ehhez hozzájárul. A Rákosi–Gerő–Hegedüs-féle magyar vezetés a maga részéről minden további nélkül belenyugodott

² A lengyel 1956-os magatartás is ebben a megvilágításban válik érthetővé.

abba, hogy az ország területén továbbra is maradjanak szovjet csapatok, sőt, ahogy Hegedüs Andrástól tudjuk, még örült is ennek, mint hogy erre épült biztonsága.³ Ez azért fontos, mert nyilvánvaló, hogy az október végi események egészen másként alakulnak, ha nincsenek a helyszínen az – egyetlen könnyed intéssel mozgósítható – szovjet csapatok. Lett volna-e ezek nélkül fegyveres felkelés?

Ezen a ponton le kell szögezni, hogy térségünkben az orosz megszállás nélküli kommunizmus *nem* fogalmi képtelenség. Hiszen (először is) a nevezett időpontban sem Csehszlovákiában, sem Bulgáriában nem állomásoztak szovjet csapatok (természetesen Jugoszláviában sem). Másodsor a Varsói Szerződésből fakadó helyzetet még a román vezetőség sem tekintette olyan magától értetődőnek, mint a magyar: már 1955 augusztusában tárgyalásokat akart kezdeni Moszkvával a kérdéstről. Harmadszor az orosz katonai jelenlét az NDK-ban és Lengyelországban is hasonló reakciókat váltott ki, mint az 1956. októberi Magyarországon, s ugyanebben az időben a Gomulka-féle új lengyel pártvezetés egyebek között éppen azzal szerezte meg nemzete előlegezett bizalmát, hogy *a szovjet csapatmozdulatokkal is dacolva* fenntartotta reformálláspontját (egyidejűleg leváltotta a még Sztálinék által odaküldött Konstanty Rokossowski marsallt). Ezzel szemben Gerőék, midőn 23-án kitört a vész, szinte reflexszerűen kérték a Székesfehérvárott állomásozó szovjet csapatok beavatkozását, amitől – a pártvezetés számára váratlanul, de mindenki más számára magától értetődően – kinyíltak a pokol kapui.⁴

Annak megértése érdekében, hogy miképpen *keletkezhetett* forradalmi helyzet, szólni kell még arról is, hogy a magyarországi közhangulat radikalizálódását milyen különleges helyi adottságok segítették elő. Az egyik ilyen sajátos körülmény a kommunista hatalom belső demoralizációja, másképpen fogalmazva: azon társadalmi csoportok különleges frusztrációja volt, amelyekre ez a hatalom leginkább számított. A másik specifikum a hatalmi elit széthúzása, a csúcson beálló és attól lefelé is érezhető hatalmi harc, ami elvezetett a sztálinista rendszer megrendüléséhez.

1956-ot egy olyan nemzedék készítette elő, amely az 1945 utáni változásoktól demokratikus fordulatot remélt, de amelynek e várakozásában végül is csalódnia kellett. Ez a '45-ös nemzedék, amelynek tagjai különböző politikai irányokból érkeztek (a kisgazdáktól és a szociáldemokratáktól a parasztpárton és a NÉKOSZ-on át a vészkorszak formálta

³ HEGEDÜS András: *Élet egy eszme árménykában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989.

⁴ Mindez már a „mitől robbant ki?” kérdéséhez vezet.

zsidó kommunista értelmiségig), társadalmi és politikai nézeteivel a háború utáni Európa többnyire balra tartó szellemiségéhez kapcsolódott. A sztálini rendszertől közülük számosan (persze nem egyszerre!) megundorodtak, és 1956-ban a hatalomtól részben (sőt nagy részben!) saját ígéreteit kérték számon. Ezzel magyarázható, hogy 1956 őszén a magyar társadalom Nagy Imrében, az 1953–1954-ben előnyösen bemutatkozó reformkommunistában nemcsak a pillanat emberét, hanem – valamennyire – magától értetődően zászlóvivőjét is látta. E megállapítással nem kívánjuk a magyar '56-ot egyetlen szellemi vonulatra leszűkíteni, sem kiiktatni belőle a társadalomnak azt az igen széles, talán többséginek is mondható darabját, amely az 1945-ös változásokra kezdettől fogva bizalmatlanul vagy ellenségesen nézett, és amely 1945-ben a kisgazdapártban, 1956-ban Mindszenty hercegprímásban találta meg reprezentatív képviselőjét. A kirobbant lázadás a magyar társadalomnak ezt a részét is magával ragadta, *de a kezdő lökést nem ez adta.*

A „kezdő lökés” fogalma azonban félrevezető. Nyilvánvaló, hogy 1956-ban is egy jó ideje létező belső folyamat jutott el a végkifejletig. Ám kérdés, hogy ez *miként* történhetett, hiszen a totális diktatúrák sajátja, hogy a lázadásnak még a lehetőségét is megakadályozzák. Itt jutunk el a forradalmi helyzet keletkezésének ahhoz az oksági tényezőjéhez, amely 1956-ot az előtte lezajló két-három évvel összeköti, és Magyarország esetét különlegessé teszi a kelet-európai szovjet blokk egészén belül. Mint ezt a történelmi szociológia már Tocqueville óta tudja, *változás reménye nélkül nincs forradalom.*⁵ Az, hogy milyen változásokra számít a politikai folyamatban részt vevő vagy azon kívül álló társadalom, természetesen mindenkor a helyzet függvénye. A forradalmaknak ugyanis egy adott pillanattól kezdve alig kormányozható, ámbar az adott politikai közösség élményanyagából táplálkozó, és ennyiben logikus önmozgásuk van. Ami előző nap még lehetetlen vágyalomnak tűnik (mondjuk a szólásszabadság vagy a függetlenség helyreállítása), másnapra már reálisan kitűzhető célnak gondolható el és kimondható. Jellegetesen ilyen volt 1956 októberében a „Ruszkik haza!” jelszava: október 22-e előtt képtelen fantazma, amelyet még suttogva sem nagyon mertek volna kiejteni, 23-ától kezdve viszont ezek hangos követelése, a társadalmi többség által spontán kialakított „forradalmi program” integráns része.

⁵ Az 1980–1981-es lengyel népmozgalom, amely potenciálisan rendszerváltásképes volt, éppen azért állt meg a forradalom határán, mert vezetői közül ez időben senki sem gondolta lehetségesnek a rendszer gyökeres átalakítását.

Ami a magyarországi a pártelit 1956 előtti megrendülését illeti, itt arra a régi igazságra utalunk, hogy *minden forradalom előtörténete az elitben kezdődik*. Ha nincs válság a vezetők között, ha nincs meghasonlás, széthúzás, s ebből eredően olyan látható hatalmi harc, amely mögül a *változás esélye sejlik fel*, még a társadalom legmélyebb elégedetlensége is legföljebb helyi lázongást eredményezhet. Az elit válsága esetén viszont még az aránylag korlátozott méretű forrongás is elvezethet a kormányzati szerkezet összeomlásához, vagyis a forradalomhoz.

Ha 1956 előtörténetét ebbe a keretbe helyezzük, világossá válik, hogy „a helyzet” kialakulása akkor kezdődött, amikor a moszkvai főhatalom 1953 kora nyarán nyilvánosan „lebőgette” Rákosit és a magyar állampárt egész felső vezetését. Nagy Imre miniszterelnökké tételével Moszkva új fejezetet nyitott az 1956 előtti Magyarország történetében, amivel – akaratán kívül – megteremtette a budapesti hatalmi eliten belüli szétválás feltételeit.

Ennek a fordulatnak az eredete tehát – és ezt kár is volna tagadni – Magyarországon kívüli volt. A kommunista elit megrendülésének oka Sztálin halála volt, amire a szovjet felső vezetés alig-alig volt felkészülve. A moszkvai őrségváltás nagy kapkodások közben ment végbe. A Sztálin helyébe lépő alvezérek egy része tisztában volt azzal, hogy a mesterük által meghonosított hatalmi módszerek nem folytathatók, de ahhoz, hogy ezt nyíltan kimondják, még hónapokra, sőt évekre volt szükségük (az SZKP 20. kongresszusára is 1956 februárjában, három évvel Sztálin halála után került sor). Magyarországot és néhány más kelet-európai csatlósállamot illetően azonban a desztalinizáció szándéka már 1953 tavaszán megnyilvánult. Valami okból, ami azután Magyarország helyzetét egy csapásra megkülönbözteti a szomszédos országokétól, a moszkvai vezetők gyökeres fordulatot írtak elő az 1953 májusában raportra hívt magyar pártvezetőknek. Ezt azonban nyomban kiegészíti egy – nem szükségszerű, a szovjet szándékok szempontjából véletlennek is mondható – személyi adottság, éspedig hogy az általuk előírt, gazdaságilag ésszerűbb és sok más szempontból is normálisabb vonalvezetésnek Nagy Imre személyében akadt egy csakugyan meggyőződések híve. Miniszterelnöki kinevezésével és az általa július elején meghirdetett kormányprogrammal Magyarország a desztalinizáció előőrsévé vált. Az új kormányfő színre lépése, programja és az addig megszokottól eltérő személyisége sikeres volt, amennyiben a magyar társadalom tíz éve felhalmozott feszültségei enyhültek, és – különösen falun – egyfajta reménykedő várakozás keletkezett. Még az sincs kizárva, hogy ha Nagy Imre reformpolitikája több éven át folyamatosan érvényesül, a rendszer egy időre konszolidá-

lódik, az ötvenes évek közepére nem válik a válság gócpontjává. Ez per-se tényellenes spekuláció, hiszen fogalmunk sincs arról, hogy egy kormányon maradó Nagy Imre kezdeményezéseire hogyan reagált volna 1955-től kezdve a magyar társadalom.

Az 1953. júliusi részleges vezetőségváltással valami olyan, alig megemészthető dolog is történt Budapesten, amitől a magyar helyzet egészen különlegessé vált. Hatalmon maradó vezetőcsoportot még soha nem „égettek le” úgy, mint Rákosiékat az 1953. júliusi párthatározattal és az ezt követő kormányfőváltással. A Moszkvában összeállított hibalista nyilvánosságra hozatala után az lett volna a normális, ha a hiba elkövetői lelépnek a színről. Ehelyett csak néhány, a legfelsőbb kört alig érintő személyi változás történt, s főleg: helyén maradt Rákosi, aki személyében egyedül is megtestesítette mindazt, amiről Moszkvában ítéletet mondtak. Ez nyilvánvalóan kérdőjeleket hagyott hátra.

A magyar társadalommal ekkor más is történt. 1953-ban kiderült, hogy az 1948-ban indult és addig végzetesnek hitt folyamatok – mint például a szövetkezetesítés – *visszacsinálhatók*. A kommunista párt uralma alatt álló nemzetek közül ekkoriban úgyszólván még egy sem tett szert ugyanilyen tapasztalatra. Másodsor: megrendült a pártelit önbizalma, méghozzá nemcsak politikailag, hanem morálisan is. Elvégre nem lehet éveken át és büntetlenül kirakatpereket rendezni, emberek ezreit (benne a rendszer nem egy aktív támogatóját is) minden törvényt lábbal tiporva börtönökbe és kénzókamrákba zárni, majd pedig kijelenteni, hogy mindez „hiba” volt, de a helyükön hagyni azokat, akik azért felelősek! Magyarországon ezzel a hatalmon belül valami fontos érzék, az önbizalom és az összetartás egyik lényeges eleme megzavarodott. Harmadszor: a közvélemény – s e kifejezésben most szándékosan összemosom a hatalmon kívül és belül állókat – tudatára ébredt annak, hogy a rendszer központja nem egységes, hogy a lehúzott redőnyök mögött harcok dúlnak, s hogy amit a főhatalom az egyik szájával mond, azt a másik szájával másnap esetleg az utolsó betűig visszavonja, hogy harmadnap részlegesen érvényesnek nyilvánítsa. A rendszer tekintélye ezzel tovább csökkent, amit az is mutat, hogy 1954 őszén Budapesten már utcai zavargások is voltak.

1954 végére olyan helyzet alakult ki Moszkvában, amely Rákosi számára lehetőséget nyújtott Nagy Imre eltávolítására, valamint az 1953 előtti vonal részleges visszaállítására. Rákosiék úgy képzelték, hogy az 1955. eleji minirestaurációval helyreáll a tekintélyük. Már ez is illúzió volt, hiszen nem számolt az 1953 júliusa után megindult lelki folyamatok maradandó hatásával, ám időközben újabb, ellenkező előjelű fejleményekre is sor került Moszkvában. A Titóval való kiegyezés fényében

Rákosiék ellenkező irányú mozgása még visszásabbnak, sőt egy csipetnyit komolytalannak tűnt. Hiszen Magyarországon senki sem felejtette el, hogy Rákosi volt „Sztálin legjobb magyar tanítványa”, és – társaival – Tito „imperialista ügynökei” és „láncos kutyái” ellen tüzelt. Akinek nem volt nagyon rövid az emlékezete, még azon is eltöprenghetett, hogy Titóék „nemzeti kommunista útjának” szovjet rehabilitációja után voltaképp mi marad a Rajk-per politikai konstrukciójából. Márpedig az a per a rendszer szimbolikus talapzatának volt a része, bolygatása – mint ez utólag kiderült – véstes következményeket tartogatott.

Ráadásul lehetséges, hogy a Rákosi-rendszer agóniája Nagy Imre eltávolításával és megbélyegzésével vette kezdetét. Miért? Mert Nagy Imre kiebrudalásával felszínre került a pártelit belső megosztottsága, a régi politika visszahozásával megkérdőjelezhetőnek tűnhetett a mindenkori „pártvonal”. Persze az is lehet, hogy ez a dinamika már 1953 nyarán beindult. Ezt azonban Nagy Imre leváltása nemhogy nem fékezte, hanem felgyorsította. Az 1953-ban óvatlanul megindított belső mozgás mind véresebb lengésbe hozta a politikai hatalom állványzatát. A Moszkvához, mint mindig, most is igazodni akaró, de annak ingásait egyre nehezebben követő Rákosi–Gerő-csapat már nem talált olyan szilárd pontot, amelyen megvethette volna a lábát. S főleg: nem tudott mit kezdeni azzal a Nagy Imrével, akit 1953–1954. évi szereplése „a megújulás”, vagy ha úgy tetszik: egy élhetőbb Magyarország felé való elindulás jelképévé tett. A hatalomból kirekesztve ez a minden sémából kilógó reformer még nagyobb kihívássá lett, mint kormánytag és pártvezető korában volt.

Ezzel eljutottunk a kirobbanás közvetlen okaihoz. Nagy Imre személye ráadásul a „reform vagy forradalom?” kulskérdését is felveti.⁶ Tudniillik, mint minden nagy forradalom, a magyar '56 is jámbor önmérséklettől áthatott reformkövetelésekkel indult. Ám – mint a történelemben annyiszor – a hatalmon levők ezúttal sem tudtak idejében annyit koncedálni, amennyi a felgyülemlett feszültség levezetéséhez elég lett volna. Hogy csak egy példát hozzunk: 1956 nyarán Moszkva az ellehetetlenült Rákosi helyébe alteregóját, Gerő Ernőt állította, holott a belső elégedetlenségek lecsendesítésére olyan váltás kellett volna, amely egy teljesen megújított csapatot állít Rákosiék helyébe – nyilván Nagy Imrével az élen. Azt persze utólag nem lehet kijelenteni, hogy ez megelőzte volna a robbanást, az viszont tény, hogy a radikális irányváltás elmaradásával tovább mélyült a válság. Nagy Imre három hónappal későbbi kénysze-

⁶ Lásd MOLNÁR Miklós–NAGY László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Párizs, Magyar Füzetek kiadása, 1983. (Adalékok az újabb kori magyar történelemhez, II.)

rű visszahívása a miniszterelnöki székbe már semmit sem ért, pláne egy olyan fatális lépés (a szovjet csapatok segítségül hívása) kíséretében, amely csak olajat öntött a tűzre. Az a személycseré, amely júliusban talán még megnyugvást hozott volna, ekkor már nem volt elegendő.

Arra a kérdésre tehát, hogy *miért éppen Magyarországon tört ki a forradalom*, összefoglalóan a következőket felelhetjük. 1953 júniusától kezdve a rendszer végzetesen sodródott az 1956. őszi krízis felé. Abban a nem egészen másfél évben, amíg Nagy Imre állt a kormány élén és érvényben volt az általa meghirdetett reformpolitika, talán még volt valami esély a társadalomban érlelődő feszültségek békés levezetésére, valahogyan úgy, ahogy ez Lengyelországban 1956 októberétől kezdve Gomulka visszatérésével és vezetése alatt történt. Nagy Imre 1955. eleji elkergetésével és megbélyegzésével ez a lehetőség – mármint az állampárt esélye arra, hogy privilégiumait fenntartva reformálja meg magát és térjen át a hatalom konszenzuálisabb gyakorlására – valószínűleg reménytelenül elveszett. 1956 tavaszától kezdve a krízist mélyítette, hogy a hatalom birtokosainak már arra sem volt erejük, hogy lecsapjanak, a társadalmat meg olyan külső fejlemények bátorították, amelyek fölött sem Rákosinak, sem Gerőnek nem volt hatalma. Így lehetett Magyarországon forradalom – míg azokban az országokban, ahol ugyan hasonlóan komisz viszonyok uralkodtak, de ahol a kommunista hatalom kezéből nem csúszott ki a gyelző, erre mégsem került sor.

Nagy Imre szerepe a forradalom alakulásában

Az 1956-os magyar forradalom egyedülálló sajátossága, hogy a politikai hatalom feje október 23-ának éjjelétől egészen november 4-e hajnaláig egy és ugyanazon személy volt: Nagy Imre. Ő állt a kormány élén akkor, amikor a felkelőket hivatalosan még veszélyes ellenségnek minősítették és a cél a szétzúzásuk volt. De ő maradt e helyen az október 28-án bekövetkezett politikai fordulat után is, és ő alakította át a nemzeti forradalom reprezentatív képviselőjévé azt a kormányt, amely alig pár nappal korábban még a pártállam védelmét szervezte, statáriumot hirdetett a fegyveres lázadók ellen, és amelyik összetételében is a kommunista káderek kiválasztás jellegzetes produktuma volt. Némi túlzással úgy fogalmazhatnánk: ezen a véres és tragikus őszön Nagy Imre egy személyben volt Tisza István és Károlyi Mihály.

A magyar forradalomnak ezt a sajátosságát azért kell észben tartanunk, mert a legfontosabb – az október 23-a és november 4-e közé eső – sza-

kasz hatalmi dinamikája ebből a furcsa, már-már hihetetlen adottságból vezethető le. Mielőtt azonban ennek elemzésére rátérünk, előbb azt kell megértenünk, hogy milyen okokból került Nagy Imre ebbe az összetett és ellentmondásos szerepbe.

Az egyik ok az volt, hogy a kommunista mozgalomnak ez a neveltje, aki előbb agrárpolitikusként, azután kormányfőként többször is szembekeült az MDP sztálinista vezetésével, a hatalomból való „kikerülése” után mindinkább egy másik politikai vonal, a rendszer megjavításának reményességét testesítette meg. Nagy ráadásul személyében sem volt a pártállammal azonosítható: annak más képviselőitől, például Rákositól vagy Gerőtől, egyebek között abban ütött el, hogy volt emberi arca, továbbá modorában, beszédmódjában és egész megjelenésében volt valami vidékiesen magyar. Ez 1956 folyamán, még jóval a válság hónapjai előtt, olyan népszerűséget biztosított neki, amellyel egyetlen más kommunista vezető nem rendelkezett. (A szürke és tétova Kádár János sem, akire pedig a Rákosi börtönéből való kiszabadulása után a budapesti kommunisták között sokan tekintettek váraкоzással, s aki Nagyhoz hasonlóan szintén nem volt zsidó származású.) Nagyot tehát a vezető szerepre nemcsak politikája, hanem személyisége is predestinálta.⁷

A második ok Magyarország szovjet megszállásával és birodalmi alárendeltségével függ össze. Az adott helyzetben az ország határain belül és kívül senkiben sem merült fel annak a lehetősége, hogy Magyarországon a Szovjetuniótól függő pártállami rendszert valamilyen más politikai képlet váltsa föl. „Változásra” csak abban a szűk értelemben lehetett gondolni, hogy Moszkva engedélyével – ha nem épp az ő akaratából – a lejáratott magyarországi vezetés helyébe egy szintén a pártállami keretek között maradó kormányzó csapat kerüljön.⁸ Valahogyan úgy, ahogyan ez pár nappal korábban Varsóban történt. Mármost egy ilyen változáshoz Magyarországon is kellett egy Gomułka-típusú vezető – amely szerepre csakis Nagy Imre tűnt alkalmasnak. Egyrészt – a robbanás utáni kritikus helyzetben, korábbi fenntartásaik dacára – a Kreml urai szemében ő testesítette meg azt a magyar alternatívát, amelyről még hajlandók voltak gondolkodni. (A Moszkvából jött magas rangú küldöttség többnapos budapesti tartózkodása idején elsősorban vele tárgyalt, ami kulcszerepét mutatja.) Másrészt a kormányba behívott nem kommunisták

⁷ Nagy személyiségéről lásd MÉRAY Tibor: *Nagy Imre élete és halála*. Budapest, Noran Kiadó, 2006; RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. Budapest, 1956-os Intézet, 1999.

⁸ Addig a pillanatig, amíg a felkelők oldaláról el nem dördültek az első lövések, a politikusan gondolkodók szerint is ez volt a változás egyetlen elképzelhető formája, sőt „non plus ultrája”.

számára is vitathatatlanak látszott, hogy a nyugtalan és késhegyen táncoló országnak csak a kommunista Nagy Imre lehet a kormányfője.

A harmadik ok az volt, hogy *a felkelő Magyarországnak nem volt országosan ismert, saját vezére*. A forradalmi helyzet a körülmények váratlan felpörgésének az eredménye, és már csak ezért sem „termelhetett ki” – a robbanás előtt – a tömegek nevében föllépni képes, erre jogosultnak tekintett vezetőt. Ez persze a kommunista diktatúra következménye is, hiszen az állampárt keretein kívül lehetetlen volt politikailag létezni és tevékenykedni. Ez a megállapítás elsőre nem evidens, hiszen valamiféle mozgás már az előző években is volt. Az 1953 utáni enyhülés korszakában a legkorábbi „ellenzéki” hangulatú megmozdulásokra újságíró- és írókörökben került sor. A fővárosi olvasóközönség „ellenzéki” lapként tartotta számon az *Irodalmi Ujságot*, s 1956 nyarától kezdve minden újabb számának megjelenése előtt csődület támadt az újságosstandok körül. Ám az írók olykor vállalják az igazság kimondását, de ennél tovább nem mennek. A Petőfi Kör nevezetes sajtóvitáján például Déry Tibor váteszi pontossággal jósolta meg a hatalmon lévőök csúfos eltakarodását, de a népszerű szerep távol állt tőle. Amikor pedig kitört a lázadás a budapesti utcán, önmagát okolta azért, hogy óvatlan szavaival ártatlanok vérének hullását idézte elő.

A forradalmi vezetés problémájához tartozik az is, hogy amikor a vész pillanata eljött, a fegyveres csoportok körében óhatatlanul teremtnek parancsnokok, ám közöttük eleinte még kapcsolat sem volt. Később valami történt ebben az irányban, sőt a kormányoldal is kereste az összeköttetést velük, arra azonban nem került sor, hogy a fegyveresek helyi vezetői közül bárki is alávesse magát egy másiknak, egy harmadikban pedig nemzeti képviselőjét ismerje el. A november 4-ét megelőző napokban még a forradalom fegyveres karjának szánt nemzetőrség vezetőit is Nagy Imre jelölte ki, miként a többpárti forradalmi kabinet tagjait szintén ő válogatta össze.

Mindezen tényezők együttes következménye volt, hogy *a forradalom felfelé ívelő fázisában az események menete a kulcs helyzetben lévő és megkerülhetetlen kormányfő személyéhez kapcsolódott*.

Október 23-án este, a Parlament előtti téren Nagy Imre személyes képlete megkérdőjeleződött. Az ezt követő éjjel meghozott, kormányfővé emelése után az ő nevéhez is kapcsolódó kormányzati döntések (statárium stb.) pedig egy csapásra megszüntetni látszottak azt a bizalmi tőkét, amellyel addig rendelkezett. Alig néhány óra leforgása alatt a reményeket megtestesítő államférfiből a gyűlölt párturalom és a „ruszki rendfenntartás” jelképe lett (ezt a Szabad Európa Rádió nem győzte hangoztatni), miközben az ország lakóinak többsége számára az sem volt egészen vilá-

gos, hogy kik és milyen céllal fogtak fegyvert az október 24-ére virradó éjjelen. A szovjet tankokra tüzelő „srácok” sokak rokonszenvét váltották ki – sokak félelmét is –, ám fellépésük józanul elgondolható politikai célokkal nem volt összekapcsolható. Vidéken a népharag a párturalom helyi központjait és embereit közvetlenebbül vette célba, de ennek a mozgásnak sem volt világosan megfogalmazható iránya azok után, hogy a (rendszeren belüli) változás reménye az előző este összeomlott. Nagy Imre látszólagos átállásával tehát zsákutcába jutott az október 23-án elindult mozgás. A kitört lázadás, amelynek előző napi békés tömegeit a semmiből kilépő fegyveres suhancok és más „ellenőrizetlen elemek” váltották fel, egy olyan megtorló hatalommal találta magát szemben, amely mögött a világ legerősebbnek tudott katonai ereje állott, s amely falragaszain és az éter hullámain a „fasiszta hordáknak” minősített lázadók gyors felmorzsolását ígerte.

Ebből a reménytelennek látszó zsákutcából húzta ki az országot Nagy Imre. Ő már az Akadémia utcai első napokban, barátaitól elszakítva, a párt hatalom megzavarodott vezetői között sem fogadta el száz százalékgig az ebben a sajátos környezetben kialakult, szűklátókörű államvédelmi szemléletet. Minden jel szerint nem gondolta, hogy „a múlt erői” jelentek meg a pesti utcán, akikkel szemben csak a fegyvereké lehet a szó. Nem értett egyet a szovjet csapatok behívásával sem, aminek bizonyítéka, hogy nem volt hajlandó az erre vonatkozó – egyébként csalárdul antedatált – írásos kérést nevével hitelesíteni.⁹ A meghirdetett statáriumot is csak vonakodva fogadta el és – a fegyverletétellel járó büntetlenség újabb és újabb meghirdetésével – mindent megtett, hogy a gyakorlatban ne valósuljon meg. Magatartásával nyilvánvalóan zavarta a rend kemény eszközökkel történő helyreállításának terveit, ugyanakkor nyitva hagyta az ajtót a felkelőkkel való kapcsolatfelvétel előtt.

A sztálinista rendpolitika ellenében Nagy nem volt egészen egyedül. Ebbe az irányba nyomták őt legközelebbi barátai, akik közül néhányan (Losonczy Géza, Donáth Ferenc) vele együtt kerültek be a pártvezetésbe október 23-a éjjelén. Valamicske támogatásra számíthatott a párt néhány hajlékonyabb beállítottságú korábbi vezetőjétől is. Ezek közül a legbefolyásosabb – ha nem is a legelvszerűbb – Kádár János volt, aki október 25-én a menesztett Gerő Ernő helyébe került, mint a névleg még mindig monopolhatalmat gyakorló MDP első titkára. Benne Nagy maga is szövetségest látott.

⁹ Lásd HEGEDŰS András: *A történelem és a hatalom igazságában. Életrajzi elemzések.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

A Magyarországon kívül akkor még mindenhol bábfigurának tartott Nagy Imre következő húzása az volt, hogy barátai tanácsát követve ott hagyta az állampárt Akadémia utcai bunkerét, és átköltözött kormányfői hivatalába, a Parlament épületébe. Ez véget vetett elszigeteltségének. Kormányfői hivatala az ország minden részéből érkező delegációk célpontja és a legfontosabb politikai tárgyalások színhelye lett. Nyilvánvalóan nagy hatást tett rá az a körülmény, hogy az ajtaján kopogó, petíciókkal és reklamációkkal érkező látogatók között a munkásküldöttségek voltak többségben: ezek arról tájékoztatták őt, hogy az a bizonyos dolgozó nép, amelyre a hatalom hivatkozni szokott, nem akármilyen rendet akar, hanem olyat, amely az október 23-án megfogalmazódó követelések irányában halad. Ezt erősítették meg a munkástanácsok és más hasonló jellegű forradalmi bizottságok alakulásáról szóló, mindenünnen befutó hírek is.

Erre a közhangulatra Nagy először a kormány kiszélesítésével akart válaszolni, olyan személyek miniszterré történő kinevezésével, akiket a közvélemény reformerként tarthatott számon (mint például a filozófus Lukács György vagy az egykori NÉKOSZ-főtítkárs, Kardos László). Nem számolt azzal, hogy Magyarország ekkor már nem a Petőfi Kör reformvitái, hanem az utcai harcok országa volt, amelyet pusztán minisztercserékkel vagy fogadkozásokkal már nem lehetett megnyugtanni. Ő azonban ekkor még csak ilyen nyitásra mert gondolni, ami arra mutat, hogy ekkor is tartott október 23-i „eltájoltsága”. És persze tartott a szovjet csapatok jelenléte által gerjesztett zűrzavar is, aminek az volt a járulékos oka, hogy a szétzilált kormányzati erők nem tudtak a kis létszámú, de szívósan kitartó fegyveres felkelőkkel megbirkózni. A velük való politikai kapcsolat felvétele nélkül a kialakult helyzeten úrrá lenni nem lehetett. Ehhez viszont a hatalomnak őket illetően is új beszédmódra kellett áttérnie, mindenekelőtt szembe kellett néznie a rendteremtésnek azzal az akadályával, amelyet a szovjet csapatok jelenléte képezett.

Ennek a kettős követelménynek tett eleget az október 28-i irányváltás. Kádár János és a leszűkített új pártvezetés támogatását maga mögött tudva, Moszkvát bizonyos fokig kész helyzet elé állítva, Nagy ezen a napon jelentette be rádióbeszédében, hogy a kitört felkelést kormánya nem ellenforradalomnak tekinti, hanem „az egész népet átfogó és eggyé forrasztó”, az előző korszak súlyos bűneire válaszoló „nemzeti demokratikus mozgalomnak”. A kormányfő elrendelte az „általános azonnali tűzszünetet”, bejelentette az államvédelmi hatóság megszüntetését és egy újfajta karhatalom létrehozását, amelyben a honvédség és a rendőrség alakulatai mellett „a munkások és az ifjúság felfegyverzett osztagai”

szintén helyet kapnak. Arról is tájékoztatta az ország népét, hogy „megállapodott a szovjet kormányval” a fővárosban tartózkodó szovjet csapatok kivonulásáról, és tárgyalások indulnak a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról.

Ez a beszéd, habár egy csapásra nem teremtett új helyzetet (hogy is teremthetett volna?), teljesen átrajzolta a frontokat. E pillanattól kezdve a budapesti kormányzat a szovjet birodalmi erőkkel vállalt addigi szövetséget felváltotta – legalábbis a szándékok szintjén – az október 23-án kitört felkeléssel való azonosulás. A szándéktól az „egész népet egygyé forrasztó” nemzeti összefogásig azonban még hosszú volt az út.

Az október 28-i fordulat három nagy kérdést vet fel: *Nem ment-e Nagy Imre túl messze? Volt-e ehhez támogatottsága? Elfogadható volt-e új pozíciója a szovjet vezetés számára?* Kezdjük az első kérdéssel: nyilvánvaló, hogy Nagy Imre még a saját szempontjából is sokkal messzebb ment, mint amit lehetséges szerepéről valaha is gondolt, de ha meg akarta őrizni a néppel egygyé forrott, a nemzet igazi érdekeinek és mélyebb akaratának elébe menő vezető képét, nemigen volt más alternatívája.¹⁰ Október 23-a estéjén talán még volt egy másik ütőkártyája is: ha a Kossuth téren összegyűlt tömeget arra szólítja fel, hogy zárkózzon fel reformprogramja mögé, a pártvezetést meg arra, hogy azonnali hatállyal bízva meg e program kivitelezésével. Meglehet, hogy Gerőék ezek után nyomban lefogták volna, a tömeget azonban nem idegenítette volna el magától, és pár órával később nem került volna abba a helyzetbe, hogy még a szovjet csapatok megjelenéséért is őt tegyék felelőssé. *Az október 28-i fordulattal Nagy valamiképpen a 23-a éjjelén és az ezt követő napokban történtek árát fizette meg.* Ennél kisebb változási ígéret ekkor már nem lett volna elég.

Az ezt követő öt-hat napban úgy tűnt, hogy *Nagy Imrének volt ehhez elegendő politikai támogatottsága.* Az állampárt vezetése előbb gyökeresen átalakult, majd saját feloszlását is kimondta, s a helyébe lépő MSZMP-vezetés részben Nagy Imre személyes híveiből, részben a velük egyetérteni látszó Szántó Zoltánból, Lukács Györgyből és Kádár Jánosból állt. Az új párt nevében Kádár még négy nappal később is (november elsején) egy olyan forradalmi programot hirdetett meg, amely teljes összhangban volt az október 28-i fordulattal. Kérdés azonban, hogy az állampárt sok tízezer fős káderrétegében, beleértve a minisztériumok és a más állami szervek élén álló személyzetet is, mekkora lehetett ennek a politikai fordulatnak a tényleges támogatottsága. Nem volt-e illúzió abban

¹⁰ Nemrég elkészült könyvében Charles Gáti azt állítja, hogy volt, de ezt nem tudja meggyőzően alátámasztani: *Veszett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

reménykedni, hogy a régi bűnök jelképéül szolgáló államvédelmi szervezet feláldozása árán a pártállami rendszer többi tartozéka minden ellenállás nélkül elfogadja az egypárti diktatúrából való kilépést és az október 23-i országos lázadás eszméit megvalósító rendszerváltozást? Hiszen ez a káderektől egész múltjuk megtagadását követelte, egyszersem annak az elfogadását is, hogy a „rendbontók” a forradalmárok, ők meg elsöpprésre ítélt, rossz ügyért harcoló ellenforradalmárok. És még ha voltak is közülük néhányan – nem is kevesen –, akik erre az önfeladással felérő átállásra hajlamosak lettek volna, a lezajlott véres események hatása alatt ekkor már olyan ellenséges hangulat vette őket körül, amelyben a forradalomhoz való csatlakozás meglehetősen bajos, sőt kockázatos volt.

Arra a kérdésre, hogy *elfogadható volt-e a 28-i fordulat a szovjet vezetők számára*, röviden annyit jegyzünk meg, hogy ez még a helyben tartózkodó szovjet fődelegátusok számára is nehezen volt megemészthető. A Kreml két képviselője – Mikojan és Szuszlov – természetesen látta a magyarországi helyzet súlyosságát, ennél fogva azt is megértette (ez Mikojan jelentéseiből tételesen kiolvasható), hogy komoly politikai engedmények nélkül nem képzelhető el a felkelők leszerelése. Biztosra vehető azonban, hogy a szovjet vezetők által lehetségesnek tartott engedmények a pártállami határokon belül maradtak. Más szóval – némi jóakarral – Nagy Imre *korábbi* eszméi, talán még azoknak egy titóista változata is elfogadható volt, de egy „nemzeti demokrácia” aligha. Ami pedig a szovjet csapatok kivonását illeti, erre nézve Mikojanék semmiféle felhatalmazással sem rendelkeztek. Explicit megállapodás csak a *Budapest*-en tartózkodó csapatok visszavonulásának megkezdéséről volt.

Ráadásul az október 28-i kormányfői beszéd csupán egy fordulat kezdetét jelentette: a szándékok kinyilvánításánál nem lehetett megállni. A forradalom jogosultságának hivatalos elismerése számottevő hatást egyébként is csak a hatalom oldalán tett, a fegyveres felkelők szinte tudomást sem vettek róla. Pontosabban a pártállam hívei megrökönyödtek, az ellenzéki érzelmű pártértelmiség körében viszont felszabadító hatása volt Nagy Imre rádióbeszédének. Képviselői lelkesült nyilatkozatokkal és lázas sajtótevékenységgel álltak be – október 23-a óta először – a forradalmi változást követelők táborába. Az újból megszólaló írók, költők és más szellemi tekintélyek abban is a kormány segítségére siettek, hogy a fegyveres felkelőket *megebékélésre* szólították fel. Ezt azonban a megszólítottak eleresztették a fülük mellett, hiszen harcászati lag még semmi sem dőlt el, és ahhoz, hogy a kormányzati ajánlatokat elfogadják, a szép szavaknál többre volt szükség. Nagy Imre maga is tudta, hogy szándéknyilatkozatait csak olyan gyakorlati lépések hitelesíthetik, mint egy ténylegesen

beálló tüzszünet, az államvédelmi csapatok lefegyverzése és a kormány olyan mélységű átalakítása, amely nem pusztán belső reformerek vagy társutasokként leszerepelt egykori demokraták bevonását jelenti. Tulajdonképpen elképesztő, hogy október utolsó napjaiban Nagy milyen gyorsasággal értette meg: nem tartható fenn az állampárt politikai monopóliuma, és ezért vissza kell térni a háború utáni demokratikus koalícióhoz, sőt a szabad választásokat is el kell fogadni. Ezt deklarálta a kormányfő október 31-én és ezt erősítette meg Kádár János november 1-i rádiónyilatkozata is. *Magyarország ezzel kilépett a szovjet típusú államiságból és birodalmi rendszerből.* S hogy a változás teljes legyen, a koalíciós alapon újjászervezett kormány meghirdette az ország semlegességét: bejelentette, hogy Magyarország nem kíván tagja maradni annak a katonai szövetségnek, amely a jogcímet biztosította az ország megszálláshoz.

Ez az utolsó lépés azonban nem volt előre tervezett: ebbe maguk az oroszok sodorták bele Nagy Imrét és nemzeti kormányát, amennyiben kivonulás helyett be- és felvonultak. Igaz, a Varsói Szerződésből való kilépést akkor már petíciók százai követelték. A szerződés felmondása azonban kétségbeesett válaszlépés volt egy olyan helyzetben, ahol a moszkvai tárgyalófél hallgatása – illetve a megszólaló Andropov nagykövet nyilvánvaló mellébeszélése – minden dialógust lehetetlenné tett. Azt, hogy Magyarország legális kormánya nem járult hozzá a szovjet csapatok október végén megkezdett második beözönléséhez, már csak így lehetett kinyilvánítani. Ugyanakkor – és ez már Nagy Imre november 4-i hajnali rádióbeszédének értelmezéséhez viszi át ezt a fejtegetést – a szovjetek által sarokba szorított kormányfő a fegyveres ellenállásra sem adhatott parancsot, hiszen ezzel a *kiegyezés* addig követett politikáját mondta volna fel. Attól a pillanattól kezdve, hogy megindult a forrongó ország második lerohanása, a nagy nehezen (inkább szimbolikusan, mint valóságosan) létrejött nemzeti egységkormány feje más – többet – nem mondhatott, mint hogy „csapataink harcban állnak” és „a kormány a helyén van”. Amivel azt hozta a világ tudomására, hogy Moszkva a magyar kormány akarata *ellenére* határozta el Magyarország visszahódítását, s hogy ezzel a magyar nép *szembeszegül*.

Nagy Imre szerepébe ennyi fért be. E szerep belső logikája egyszersmind a magyar forradalom kormányzati dinamikáját is meghatározta: ezt próbáltam megmutatni e szerep alakváltozásainak felvázolásával. Nagy Imre nélkül az október 23-án kitört felkelés még eddig sem jutott volna. Egy másik vezérrel talán egy másik történelmet írt volna Magyarország. Más vezér azonban nem volt, illet sem az október előtti társadalmi erjedés, sem a mozgásnak indult felkelés nem termelt ki magából.